

SZABÓ MÁTÉ

Civil társadalom, regionalizmus az Európai Unióban*

A civil társadalom témaköre régen foglalkoztatja az európai társadalmi-politikai gondolkodást és a társadalomtudományt. Az 1989-es demokratikus átmenetek elemzésével pedig szinte központi jelentőségre tett szert a nemzetközi társadalomtudományi vitákban. A regionalizáció az EU-kutatásban szintén nagy múltra tekinthet vissza, ma is aktuális és egyre inkább kapcsolatba kerül megközelítése a régóta napirenden levő keleti bővítéssel. A fenti problémakörök interpenetrációja ment végbe az utóbbi néhány évben az európai társadalomtudományi vitákban, és az európai problematika jelen van a nemzetközi, illetve globális társadalomtudományi diskurzusban is.

Magyarországon az elmúlt években több disszertáció és monográfia született e témában, nemzetközi kutatócsoportok részeként pedig magyar kutatási hálózatok is kialakultak. A tanulmány megközelítésmódja politológiai-szociológiai jellegű, össze kívánja kapcsolni a „szubnacionális”-regionális szint civil társadalmi vizsgálatában a mozgalomkutatás, a párt- és érdekképviselet-kutatás, a globalizáció és europaizálódás elméleti eredményeinek elemzését. Elsődlegesen elméleti kérdésekre koncentrálnak, nem célja az adatgyűjtés, sem pedig a meglévő adatbázisok értelmezése, hanem olyan kategóriarendszer és megközelítésmód kialakítása, amely a regionalizáció-europaizáló-

* Ez a munka részlet egy hosszabb tanulmányból, amely az MTA által támogatott „Regionális fejlődés és mikrointegráció a Nyugat-Dunántúlon” kutatás keretében készült. A kutatás a Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Európa-tanulmányok Intézetében zajlik Szombathelyen.

dás-globalizáció civil társadalmi aspektusainak megértését szolgálja a magyar társadalomtudományban az angol és német mozgalmakutatási szakirodalom eredményeinek ismertetése alapján. A szakirodalom örvendetesen bővülő. Nem csupán nemzetközi web site-ok, avagy nemzetközi kutatóközpontok (firenzei EUI-Schumann Centre), de hazai kutatóhelyek egész sora foglalkozott a téma szempontjából releváns kérdésekkel az utóbbi időben, és vannak magyar nyelvű publikációk, illetve disszertációk a témáról.

A RÉGIÓ CIVIL TÁRSADALOM PROBLÉMA ÉS AZ EU-CSATLAKOZÁSUNK

A téma aktualitását a hazai önkormányzati és politikai struktúrára regionális egységeinek létrehozására való törekvés adja, amely az EU-konform közigazgatás és területfejlesztés szerkezetét kívánja kialakítani. *Agh Attila*, aki a 2002-ben hatalomra került magyar kormányon belül az adminisztrációt europaizálni kívánó belügyminisztériumi projekt vezetője, az e munka orientálására írott háttér tanulmányában a globalizáció és az europaizáció kettős kihívásáról beszél, amely szerinte a már korábbi munkáiban is előtérbe állított „közép” megteremtését jelenti szerinte a közpolitikai, területi és funkcionális érdekképviseleti civil hálózati mezőkben.

A regionalizáció és a civil társadalom az NGO-k, érdekképviseletek politikai terének átalakítása a magyar kormányzati szféra mezzoszintjén számára egységes folyamat része, amely a globalizáció és europaizálódás kihívásait közvetíti (*Agh 2002*, 153–328. o.). A kormány megalakulását követően a *Mozgó Világ* c. folyóirat 2003/1. számában kiadott sajátos „Delphi-projektben” *Ágh* a jövő Magyarországnak egyik valószínű trendjeként fogalmazza meg a centralizált állam végét és a „régiók Magyarországnak” kialakulását:

„...nincs más választásunk mint a régiók Magyarországa. A regionalizálás a mostani kormány egyik legnagyobb próbatétele”...„a régiók nélkül nem lehet »Európába« jutni, és a kistérségek jövőjét is csak a regionális mozgástérben lehet elképzelni” (56–57. o.).

Glatz Ferenc történész, az MTA volt elnöke (1994, 35–36. o.) a regionalizmus mai értelmével foglalkozó előadásában a régió fogalmát azon folyamat részeként elemezte, melynek során korábban ismert és alkalmazott kategóriák új jelentést nyernek a kelet-európai diktatúrák bukásával. A felszabaduló területek közösségei találkoznak a nyugat-európai állapottal, amely kihívást, modellt jelent számukra, hiszen kompatibilisekké kívánnak válni vele.

Glatz a regionalizmus három elterjedt mai értelmezését különíti el előadásában:

a) Szupranacionális

Olyan régiók, mint a Balkán, avagy Közép-Európa, amelyek több, sőt sok nemzetállamot foglalnak magukba.

b) Szubnacionális

Adott nemzetállam keretein belüli régió, avagy régiók, mint Dél-Alföld, avagy Erdély.

c) Szupra- és szubnacionális

Amikor államhatárok által felszabdalt régiók, amelyek egyszerre részei nemzetállamuknak és valamely több állam területein átnyúló regionális közösségnek, pl. határ menti régiók vagy az Alpok-Adria munkaközösség tagjai működnek együtt.

A regionalizmus mindhárom szintjén közös, hogy:

- olyan komplex közösségről (politikai, kulturális, gazdasági stb.) van szó, amely territoriólisan szervezett;
- egyszerre foglalja magában a nemzetállam „alatti” és a „feletti” elemeket,
- olyan szerveződési forma, amely az öngazgatás, a decentralizáció és a pluralizmus megvalósulásának keretévé válhat.

A regionalizmus kelet- és közép-európai fejlődésének alternatíváit ugyanakkor nagymértékben meghatározza az EU-csatlakozásról való döntés, illetve az EU-csatlakozás hívei és ellenzői közötti konfliktus kimenetele. Nyugat-Európában ez a kérdés a második világháború után az EU-integrációban a regionális modell javára dőlt el. Vajon a régiók (Nyugat-) Európája képes lesz-e integrálni a szuverén-homogén nemzetállammodellben gyökerező posztkommunista rendszereket? Ad-e olyan mintát, amely ellensúlyt képez ezzel a modellel szemben?

A posztkommunista országok szinte egyöntetűen célként vallják az Európához való felzárkózást és vele a föderális-regionális modell megvalósítását. Azonban politikai kultúrájukban, társadalomszerkezetükben és mentalitásaikban nagyrészt a szuverén-homogén nemzetállami modell uralja valóságukat.

Tekintsük át ezen dilemma, illetve politikai kultúránk, tudatunk skizofréniáinak néhány történeti-szociológiai magyarázatát!

a) Lezáratlanok és konfliktusosak azok a nemzetépítési folyamatok, amelyek a nemzetállam abszolutizálása felé hatnak. A friss nemzetállamok hajlanak az „alattvalói”, a nemzetállam perifériájára szorított és a „domináns”, „uralkodói” politikai kultúrák megosztlására és konfliktusára építeni, amely párosulhat az etnikai, regionális megosztottsággal is.

b) Az új és instabil nemzetállamok „uralkodó” szubkultúrája retteg az etnoregionalizmustól, amely a nemzetállam felbomlasztójaként jelenik meg számukra, s ennek elkerülésére min-

denféle regionális autonómia és pluralizmus gyanús ellenséggé válik számukra.

c) A kommunista föderációk (Szovjetunió, Jugoszlávia, Csehszlovákia) válsága és erőszakos vagy erőszakmentes felbomlásuk egyaránt a szupra- és a szubnacionális közösségek és szerveződési szintek kiiktatásának reflexét alakíthatja ki az új instabil nemzetállamok uralkodó politikai kultúrájában.

d) A centralizáció, nivellálás, homogenizáció fasiszta és kommunista hagyományai itt a szorosan értelmezett „tegnap világot” jelentik, és hagyományaik elevenek mind az uralkodói, mind pedig az alattvalói politikai kultúrákban. Mindez eszkaláló félelmet és bizonytalanságot szülhet és szül, amely az „etnikai tisztogatás” és a kényszer, avagy félelem szülte migráció hullámaival és hullámaiban terjed.

e) A nemzetállam és a nacionalizmus erős integráló és mobilizáló erőt jelent a korábbi kommunista berendezkedés válságával és összeomlásával szemben, amelyet kitűnően használhat fel a maga céljaira a mindenkor uralkodó avagy versengő politikai elit. A nemzet, a nemzetállam az európai frazeológia ellenére vagy mellett uralkodó értékke, legitimációs alappá és a diskurzus domináns elemévé válhat.

Ezen érvelés alapján a föderális-regionális típusú modellek, programok és célok, valamint a szuverén-homogén jakobinus nemzetállami típusú realitások között nyílt avagy burkolt ellentmondások alakulnak ki a posztkommunista országok politikai-társadalmi életében. Azonban a jakobinus modell összeegyeztethetetlen az EU-régiók Európájával. A kör eme négyesítésére nélkül a posztkommunista rendszerek nem válhatnak az egyesült Európa szerves részeivé. Vissza kell szorítani a jakobinus tradíciót és ki kell terjeszteniük a föderális-regionális modell érvényét minden társadalmi területen. A regionalizmus problémaköre más kritériumok mellett és azokkal összefüggésben indikátorául, mércéjéül szolgál az egyes kelet-közép-európai országok európai felzárkózási képességének és készségének.

A posztkommunista országokban több párhuzamos „nagy átalakulás” zajlik, s ennek egyik fontos és el nem hanyagolható aspektusa a regionalizmus kérdése, amely egyaránt összefügg a piacgazdaság és a demokrácia területeivel. Hangsúlyozandó, hogy a föderális-regionális állam modellje több, eltérő és ellentétes elméleti-politikai irányzat érintkezési és metszéspontja volt korábban, s ma is az, illetve azzá lehet. A konzervatív, a liberális, a pluralista és a posztmodern felfogások és megközelítések egyaránt segíthetnek ma abban, hogy az EU mintája uralkodóvá váljék a kelet-európai diktatúrák bukása után, és a posztkommunista országok a régiók Európájának részeseivé váljanak. A „régiónok Európája” az EU-ban és a kelet-európai

diktatúrák bukása után kialakuló berendezkedés alternatívája olyan elméleti és gyakorlati kihívás, amely nem csupán a nemzeti és nemzetiségi megosztottság, de a generációs, szellemi, ideológiai megosztottságok fölött, mellett és alatt egyaránt dialógusra és kooperációra indíthatja a különféle megközelítésmódokat, amelyek történetileg korábban a nyugat-európai politikai univerzumban esetleg egymás ellenfelei voltak. Vajon az EU-csatlakozás képez-e olyan korszakos kihívást, amely egyesíti a különféle elméleti-politikai tradíciókat a jelentős demokratikus-modernizációs elvárásoknak való megfelelésre a volt kommunista országokban, amelyek EU-kompatibilisként vannak elismerve? Ennek a kihívásnak leginkább a regionális civil társadalmi networkökben megszervezett, a globális és a lokális között közvetítő civil szféra felel meg.

MEGKÖZELÍTÉSMÓDOK A NYUGAT-EURÓPAI POLITIKATUDOMÁNYBAN

A regionalizmus sokféle, többretegű jelentéstartalmakat hordozó fogalom. Használják a társadalomtudományok elméleti-módszertani megközelítésmódjának jelölésére (Hoffmeyer–Zlotnik 2002), a földrajztudomány sajátosan értelmezi, akárcsak más kultúr- és társadalomtudományok, illetve interdiszciplináris kooperációik (Smelser–Baltes 2001, Vol. 19. 12 905–12 939.) A „regionális tudomány” mint sajátos, interdiszciplináris társadalomtudományi ágazat, amely a közgazdaságtan, szociológia, politológia és közigazgatástan, valamint a földrajz és az ökológiai térségsszemlélet egyesítője, megjelent Nyugat-Európában, és jelen van ennek igénye a hazai tudományosságban is (Benko, 2002). A regionalizmus vizsgálata a politikatudomány szempontrendszerében is sokértelmű. Az utóbbi évtizedekben főként az europaizálódás folyamatának keretében értelmezi a magyar szerzők többsége (Hervainé, Beszteri, Mislivecz, Navracsics, Szilágyi, Soós, Kaiser), melynek tágabb, a globalizációval összefüggő problematikájára a világpolitikai-világgazdasági elemzések mutattak rá (Simai, Szentés, Galló, Kiss, Beszteri, Lévai). AZ EU-tanulmányokon belül fontos, és igen széles körben művelt terület, amelynek a már említett hazai szerzőkön túlmenően pl. a földrajzi, közigazgatási és egyéb társadalomtudományi diszciplinákat integráló „regionális kutatások”, így az ezzel foglalkozó akadémiai intézethálózat munkái is megvetették alapjait (pl. Horváth, Pálné Kovács összefoglaló munkái). Maguknak a kutatási megközelítéseknek a sokfélesége már a magyar nyelvű, hát még a nemzetközi szakirodalomban oly nagy, hogy igen nehéz lenne körülhatárolható irányzatokat, iskolákat elkülöníteni. Így most csupán a politikatudományi kutatások szemszögéből érzékeltetném a témakör zavarba ejtő komplexitását.

Nyugat-európai, EU-politikai kontinuumban a politológiai kutatások eredményei alapján a következő nagy témakörök azonosíthatók.

Regionalista mozgalmak

Régtől fogva ismertek bizonyos területeken, szerepet játszanak helyi, országos, sőt európai politikában. A 20. század hatvanas-hetvenes éveiben fordulat zajlik le körülükben. Korábban konzervatív-szeparatista jellegük fokozatosan civil regionalizmussá alakul át, amely az adott terület szociális integrációja és kulturális identitása érdekében lép fel a nemzeti és az európai politikai térben. Kevésbé militáns, az adott politikai kereteket elfogadó, azokat reformista módon átalakítani kívánó mainstream intézményesedik érdekcsoportokban és pártokban. A militánsnak maradók, illetve az új militáns szubkultúrák viszont az illegális-erőszakos stratégiát választva ellenkultúráként szerveződnek meg. Ezek sokszor látványos akciói hosszabb időre mintegy beárnyékolják az előző, kontinentális méretekben jóval jelentősebb civilizációs folyamatot.

Regionalista pártok

A regionalista pártcsalád lényeges eleme a Lipset–Rokkan-féle konfliktus- és törésvonalmodellnek, amely a két világháború közötti pártcsaládokban intézményesedett konfliktustípusok között említi a centrum-periféria konfliktuspárt. Rokkan és Urwin kutatásai az európai perifériák társadalom- és kultúrátípusairól pedig konkretizálta a regionális politikai szubkultúrák fejlődési modelljét a nemzetállami rendszerben. Az EU politikai tere mind a mozgalmak, mind a pártok, mind az érdekcsoportok és helyi kisebbségek számára többcsatornás participációs lehetőségeket és érdekérvényesítési fórumokat nyit meg, amelyeken nem alakul ki olyan bandwagon-effektus, mint azt a funkcionalista elmélet eredeti logikája feltételezné, de a fejlődő intézményes keretek a regionális érdekek európai érvényesítésére hozzájárulnak a regionális szociális és politikai hálók sűrűsödéséhez bizonyos EU-politikák, programok, kampányok mentén.

Regionális autonómia-kulturális/nyelvi autonómia

A regionális mozgalmak 20. századi jelentkezése Nyugat-Európában szerves kapcsolatban állt a kulturális és etnikai kisebbségi kérdéssel. Nem véletlen, hogy az 1989 előtti magyar elem-

zők majd mindegyike csupán a nemzeti-etnikai kisebbségi elemet emelte ki, amely 1989 után is fennmaradt a magyar kutatók jó részénél, azonban tudatos viszonyban áll többnyire az államszerkezeti változások EU-integrációval összefüggő elemzésével. Területi autonómia és nyelvi-kulturális, egyén-csoport autonómia szerves összefüggésben állhatnak a regionalizáció folyamataiban, azonban nem mindig és szükségképpen kapcsolódnak össze.

Allamszerkezet, szuverenitás, europaizálódás

A regionalizmus „alulról”, a globalizáció és europaizálódás „felülről” nyitották meg Nyugat-Európa politikai rendszereit és államszervezetét a regionális autonómiák és a lokalitás beemelése irányában. Devolúció, regionalizáció, decentralizáció különféle trendjei és modelljei mutathatók ki az összehasonlító politika és közigazgatási elemzés segítségével az EU fejlődése kapcsán. Az államok belső politikai keretfeltételeinek és tereinek átalakulása párhuzamos a régiók és a szubnacionális szint számára megnyíló európai politikai keretek és tér folyamatos alakulásával. Az EK-EU-bővítés, -mélyítés ciklikus fejlődésében az új fórumok létrejötte és a régiók átalakulása olyan intézményes dinamika, amely folyamatos kölcsönhatásban van a regionális gazdaság, politika és civil társadalom fejlődésével, mobilizációjával és intézményesedésével. A folyamat jelenleg éppen megint olyan fordulóponthoz érkezett az európai alkotmányozás, demokratizálódás, és a polgárközeli jelleg erősítésének manifesztstratégiájával, ugyanakkor a keleti bővítés kihívásával, amely az eddigi struktúrák gyökeres és gyors átalakulásához vezethet a közeli jövőben.

Regionális civil network (RCN)

Az RCN fejlettsége, sűrűsége több tényező függvénye. A mozgalmi mobilizáció, a párt- és érdekcsoport-szervezettség, a nemzeti és az európai politikai keretek elérhetősége, amely a helyi társadalmi-kulturális tőke koncentrációján, illetve az európai regionális politikák „rásegítő” szerepén alapul, kijelöli a RCN nyugat-európai megoszlását. A történeti-funkcionális tanulmányok (főleg Putnamé), illetve az azok nyomán megindult szerteágazó vizsgálódások rengeteg érdekes részproblémát állítottak előtérbe, de a RCN-vizsgálatoknak nincsen olyan homogénizált módszertannal készült egységes európai statisztikája és geográfiaja, amit a területi gazdálkodási és társadalomstatistika más területeken produkál.

A REGIONALIZMUS A NYUGATI MOZGALOMKUTATÁSBAN

Nyugat-Európa, az EU a globális és regionális tanulmányokban intenzíven kutatott terület, azon belül azonban a szakirodalom módszertanilag és elméletileg annyira diverzifikált, hogy szinte nem is lehet megtalálni a közös nevezőt, legfeljebb olyan, önmagukban is kontroverz és sokértelmű megközelítési szinteken, mint a „social capital” és a „civil society” kutatása. Ezért itt sokféle elméleti kerettel, regionális esettanulmányokkal találkozunk, amelyeknek eredményei kapcsolatba hozhatók az integrációs, a globalizációs és a politikai intézményesülésre vonatkozó elméleti keretekkel, de nincsen kialakult, egységesen kezelhető terminológia és módszertan. Az elméleti háttér ennek következtében ugyancsak zavarba ejtően sokféle, főként ha nemcsak a legfrissebb munkákat lapozzuk fel, hanem megkíséreljük végigkövetni a hetvenes évek óta folyamatosan változó elméleti kereteket.

Gyakori, hogy a szerteágazó tematikát időnként változó elméleti modellek mentén újraértelmezik, s ezáltal a kutatási és elemzési súlypontok átalakulnak. Nagyon „durva” szembeállításokban értelmezve ezt a szerteágazó, szinte követhetetlen folyamatot, olyan feltételezéseket fogalmazhatunk meg, amelyeknek alapos alátámasztása csak nemzetközi kutatócsoportok hálózatainak jól összehangolt munkájával volna lehetséges. Így például a regionalizmus jelentése a hetvenes évektől a 21. század elejéig Nyugat-Európában kritikai jellegű, civil, mozgalmi „bottom up”-ból egyre inkább konvencionális, intézményesedett, normalizált „top down” jelleget kapott. Természetesen újabb és újabb mozgalmi ciklusok újra meg újra kritikai jelentőséget adnak az általuk újraértelmezett régióknak, amely így a hetvenes-nyolcvanas évek alternatív, új társadalmi mozgalmainak regionalizmusából ma már a globalizációkritikus mozgalmak régióértelmezéseinek adta át a helyét. Ezzel összefügg a korábbi kritikai csoportok és mozgalmak integrációja a politikai és társadalmi elitekbe, amely főként a zöld pártok fejlődési dinamikájában szemléltethető. Párhuzamos ezzel a folyamattal társadalomkritikai szemléletmódjuknak, céljaiknak, programjaiknak elfogadása, részbeni megvalósítása, avagy rituális kooptálása a társadalmi-politikai konszenzusba, kormányprogramokba, politikai kultúrába, EU-politikákba stb. Míg tehát a hetvenes-nyolcvanas évek kritikai mozgalmi ciklusa intézményesedik az ezredfordulóra, addig a civil társadalom újabb, persze a korábbi mozgalmak radikális részét kooptáló mozgalmi ciklusa és új generációja jelenik meg a kilencvenes évek végén és a 21. század elején az euro-atlanti jóléti demokráciákban, s ezek számára a régió újból civil társadalmi jelentést, „bottom up” vonatkozást jelent.

A változások mellett természetesen jelentős mértékű a kontinuitás is. A globális és a lokális kapcsolatrendszer összefüggő értelmezése jellemezte – Hazel Henderson híres szlogenje alapján: „*Globálisan gondolkodni – lokálisan cselekedni*” – a hetvenes-nyolcvanas évek alternatív mozgalmait, míg a globalizációkritikus diskurzusokból kinőtt mozgalmak az ezredfordulón a „glokalizáció” kifejezés két tagjának szerves összefonódásával érzékeltetik a két folyamat interpenetrációját, kölcsönös szerves összefüggését. Ugyancsak fennmarad a civil társadalmi autonómia gondolata, illetve az intézmények és elitek kritikája. Érdekes változásokon megy át az Európa-kép, és az EU integrációs folyamatának átalakuló értelmezése, amelyet mind a politikai programok, mind a kritikai társadalmi-politikai gondolkodás szintjén alaposan kellene elemezni. Ennek híján, a korábbihoz hasonló durva szerkezetű, hipotetikus megfogalmazásban azt lehet felvetni, hogy az „elitek és bürokráciák Európájával” szembeállított „polgári, civil, öko, fenntartható, szociális és szolidáris Európa” alternatívái az integráció fejlődése, a keleti bővítés és a mélyítésintézményesítés kihívásai révén ma már talán nem állnak olyan merev ellentétben egymással, mint az alternatív mozgalmak kezdeti, hetvenes-nyolcvanas évek szakaszában. Kialakult az utópiamozgalom, negatív utópia–„EU-kolosszus” dichotómiája ekkor, amely ma is fellelhető a globalizációkritikus mozgalmakban és gondolkodásban, azonban az „EU-kolosszus” eközben a korábban vele szembeállított utópiák igen lényeges elemeit, így pl. az emancipációs programokat, az ökológiai és szociális szemléletmódot, a „demokrácia demokratizálódásának” igényét magába olvasztotta, és ezzel pacifikált bizonyos korábbi tiltakozási potenciálokat (hogy újabban keletkezzenek a „soft-EU” ellenében is). Jellemző, hogy a regionalizációval foglalkozó EU-diskurzusokon belül egyaránt fellelhetjük a hivatkozásokat a katolikus társadalmi tanítás szubszidiaritási elvére, de a hetvenes-nyolcvanas évek alternatív társadalomelméletére, a „small is beautiful” iskolára, Leopold Kohr és E. F. Schumacher munkáira (Sturm 1991), az „economies of scale” szemléletmódjára.

Ezt az elméleti fejlődést, avagy változást természetesen nem hagyhatta közömbösen az a látványos intézményesedési dinamika, ahogyan az EU régiói politikai képviselőkhöz, beleszóláshoz, de legalább is kooptációhoz jutottak az integráció változó keretei között. Nem szabad sommás kijelentéseket tenni ebben a vonatkozásban, hiszen az intézményépítés éppen ezekben a pillanatokban is újrarajzolhatja a kialakult rendszert, másrészt ennek a szükségképpen átmeneti intézményes komplexumnak a megítélése ellentmondásos az elemzők körében. Akár a magyar szakirodalmon belül is, a regionalizmus győzelmét jelző „régiónk Európája” szlogen igenlésétől az annak társadalmi-politikai gyakorlata alapján történő megkérdőjelezéséig, érvényességé-

nek kétségbe vonásáig terjed a vélemények és álláspontok skálája. Mindazonáltal az intézményesedés és politikaalakítás dinamikája annak eltérő megítélése mellett is át kellett, hogy strukturálja a régiókkal foglalkozó politikai gondolkodást és elemzést. Hiszen más a koncepcionális viták és az intézményes továbbfejlesztés logikája; a régiópolitika és a regionális intézményrendszer az EU-ban a 21. század elején kétségbevonhatatlan társadalmi-politikai realitások, amelyek kizárják, de legalább is megnehezítik annak az utópikus szemléletmódnak a fenntartását, amely a hetvenes-nyolcvanas évek alternatív diskurzusát jellemezte az EU-ról és a régiók szerepéről. Fennmarad és újjászületik az elméleti értelmezés, azonban társadalmi-politikai modellekkel találkozik, nem pusztán szcenáriókban merül ki, mint korábban. (Így például, nem kis meglepetésemre a nyolcvanas évek egyik alternatív ökonómiateoretikusa, aki a pénz közvetítése nélküli cseregazdaságról értekezett az akkori NSZK-ban, ma az euró bevezetésével foglalkozó közkeletű politikai brosúra szerzője.)

A másik új elem a globalizációval összefüggő értelmezési keret térnyerése, mondhatni kommercializációja és eltömegesedése. Ami a hetvenes-nyolcvanas években néhány kiemelkedő gondolkodó, pl. Johan Galtung elméleti innovációja, az a 21. század elején a „való világ” diskurzusainak szerves része, tömegmozgalmak politikai gondolkodásának és nyelvhasználatának eleme. A régió–regionalizmus–mozgalmak–EU vonatkozási rendszere tehát jócskán megváltozott környezetben és át- meg-átalakulva őrzi meg kontinuitását és alakítja ki diszkontinuitásait a hetvenes évektől napjainkig tartó időszakban.

Dirk Gerdes (1985), a német alternatív regionalizmus kutatás kiemelkedő alakja a követelőzőképpen jelöli ki a regionális mozgalmi problematika politológiai kereteit az új globalizációkritikus mozgalmi hullám megjelenését megelőzően, a hetvenes-nyolcvanas évek tapasztalatai alapján (1. tábla).

Gerdes úgy definiálja a regionalista politikai gondolkodást és társadalmi cselekvést, hogy az szerinte három kritériumnak feleltethető meg.

1. Homogén térre vonatkozik.
2. A fölérendelt téregységből egy térkomplexumot kiemel.
3. Eme kiválasztott téregységet a társadalmi-politikai rendezőelvek foglalatának tekinti, amely az állam és társadalom korábbi szervezeti modelljével ellentétes, amely így „szubnacionális territoriális egység ellenzéki értelmezése” lesz.

Eme kiinduló feltevések alapján a politikai és politikatudományi megközelítés számára azt a vonatkozást emeli ki, hogy miként értelmezi azokat a társadalmi-politikai szervezőelveket,

1. tábla. A politikatudomány regionalizmusvitáinak alapfogalmai

A regionalizmus céljai			
A régiók különállását megalapozó elképzelések	Autonómia	Föderalizmus	Szeperatizmus
A társadalom, mint „természetes organizmus”	Kultúr-autonómia	Szubszidiaritás	Etno-nacionalizmus
Az állam, mint a politikai akaratképzés „szuverén” letéteményese	Decentralizáció	Vertikális hatalom-megosztás	Elit-konkurencia, legitimációs válság, kormányozhatatlanság
Társadalom és állam unitárius-republikánus egysége	Dekoncentráció	Vertikális hatalom-megosztás	Dezintegráció és polarizáció centrum-periféria között

Forrás: Gerdes 1991.

amelyekkel szemben a sokféleképpen értelmezett „régiók” valamiféle „ellenzéki alternatívát” jelentenek. A szervező elvek értelmezése határozza meg az ellenzéki alternativitás jellegét, minőségét és fokát.

Táblázatának baloldali sora tartalmazza a három eltérő társadalmi-politikai modellt, amelyekkel szemben szerinte a regionalisták három alapvető kérdésfelvetése, az autonómia, a föderalizmus és a szeperatizmus mint ellenzéki alternatívák eltérő módon értelmeződnek. Az autonómia a modern nemzetállam egységes, centralizált értelmezése ellen irányul, az autonomisták a nemzetállam territoriális azonossága, homogenitása ellen emelik fel szavukat, és a régiók sajátos politikai értelmezését adják, amely azonban nem éri el a föderalizáció szintjét. A föderalisták a régiókat a föderális rendszer különbö-

zó szerepeiben és szintjein képzelik el, és a hatalmak megegyezésen és intézményesítésen alapuló megosztását kívánják. A szeparatisták magának az unitárius állami rendnek az érvényességi igényét vonják kétségbe, amelynek egységét megegyezéssel vagy erőszakkal új, a kiválasztott régió, avagy régiókon alapuló állami egységek létrehozására kívánják felhasználni. Mindhárom irányzat, illetve problémakör értelmezhető a konzervatív, a pluralista és a republikánus felfogás alternatívájaként, és eme különbségek egyszerre lehetnek az állami egység hívei, illetve regionális kihívóik közötti konszenzus alapjai, de különböző elveken alapuló kihívások feszülhetnek egymással szembe, így pl. republikánus állami-politikai felfogással szemben konzervatív regionalista, avagy fordítva. Így Gerdes komplex tipológia megalkotását kezdeményezi a regionalizmus fokozatai, illetve a támadott és vallott társadalmi-politikai rendezőelvek megosztási függvényében. Az elméleti alapú és szemléletes modell azonban önmagában még nem tartalmaz semmiféle feltételezést arra nézve, hogy mely és milyen társadalmi csoportok lépnek a regionális-territoriális politizálás ellenzéki útjára és mely politikai rendszerekben.

Gerdes tipológiája még a regionalizmus ellenzéki-alternatív értelmezéseinek, korszakának tapasztalatait kívánja rendszerezni. Ezzel szemben Bogdanor újabb, magyarul is megjelent politikatudományi enciklopédiájának Yves Mény (2001) által írott szócikke erről az értelmezésről már múlt időben beszél:

„A regionalizmus kifejezést a múltban olyan egyénekkal és csoportokkal kapcsolták össze, akik bírálták a nemzetállamnak mind a centralizációját, mind pedig a szervezeti felépítését, anélkül azonban, hogy azt létében megkérdőjelezték volna... Hosszú időn át felforgató tanításnak tekintették, különösen a jakobinus modell szerint felépülő nemzetállamokban... A regionalizmus felforgató jellege azonban elenyészett, a legradikálisabb csoportok elutasították a nagyobb fokú autonómia kedvéért.” (577–578. o.)

Véleménye szerint a nyolcvanas-kilencvenes évek nyugat-európai politikai változásai átalakították a regionalizmus imázsát.

„Az 1980-as években a walesi és skót nacionalista mozgalmak és a spanyol autonomisták vonakodtak támogatni a regionalizmust, amit a meglevő állapothoz való pusztán technikai alkalmazkodásnak tekintettek. Egy olasz megfigyelő saját országával összefüggésben megjegyezte, elérkeztünk ahhoz a korszakhoz, amelyben »regionalizáció van regionalizmus nélkül«. Az 1990-es évekre megváltozott a helyzet, mert az Európai Unió a regionalizmus új felfogását vezette be.” (uo. 578. o.)

A sommás, de szerzője és megjelenése miatt autentikus kijelentések koncentráltan utalnak a már jelzett változásokra. A radikális regionalisták egy része tovább radikalizálódik az erőszakos, illegális stratégiát folytatva, többségük azonban elfogadja

· azt az intézményesedő politikai teret, amelyben a régió nemzeti és európai keretekben kerül, ágazati politikai ágenssé szelődül. A regionalizmus dezideologizálódik, illetve új érték és elméleti tartalmakkal telítődik az EU-vitákban, ahol nem az alternatív társadalomszervező elképzelések állnak előtérben. Mindezek a változások azonban hosszabb távon értelmezve az európai politikai gondolkodás régi vitáiban gyökereznek, amelyek sok politikai generáción keresztül újra és újra fogalmazzák ezeket a kérdéseket az állam és a társadalom viszonyáról alkotott felfogások, politikai értékrendek függvényében. Ahogyan Mény egy helyen fogalmaz, a „regionalizmus mint enervált technokrata reagálás” (578. o.) sem lehet a hosszabb történeti távlatban értelmezett európai politikai diskurzus értékelkötelezettségeitől mentes, amennyiben az EU integrációs folyamatait nem tekintjük a történelem, legalábbis az európai történelem végének, beteljesült céljának és értelmének.

REGIONÁLIS CIVIL MOZGALMAK: AZ „ÚJ REGIONALIZMUS” AZ EU-BAN

Dirk Gerdes (1999, 302–303. o.) az egyik civil társadalomszemléletű régió és regionalizmus elemzőként említi *Michael Keatinget*, aki a regionalizmuskutatás egyik legismertebb vezető személyisége. 1988-as munkájában már a „jakobinus állam vége” kérdését teszi fel, ugyanakkor azonban nem a regionális evolucionizmus-optimizmus képviselője. A regionalizmust a modern társadalmi tevékenységi területek lehetséges metszéspontjaként értelmezi, amelynek ily módon gazdasági, politikai és kulturális elemei egyaránt vannak, nem azonosítható az etnikai avagy a kultúraautonómia problémájával. Szerinte a modern politikában ez a mobilizációs tendencia csak korlátozott módon nyerhet tért, összefüggésben a modern pártrendszerek struktúraváltozásával. A hagyományos pártpolitikai logikák csak a kompromisszumképes koncessziók spektrumának részeként értelmezik a regionális igényt, főként mint gazdaságpolitikai „engedményt”, speciális helyzet biztosítását, és a komplex gazdasági, politikai és kulturális régió létrehozása idegen test számukra. Ezt a feladatot csak a nemzetállamok feletti szint erejének megnövekedése láthatja el, a homogén almaállam kereteinek megtörésével és a szülőtelepítés programjával (saját szóképeinket használva). Ezzel magyarázható, hogy a hatvanas-hetvenes évek regionalista mozgalmak kiszorultak a néppárti berendezkedésből, radikális mozgalmakra, avagy kompromisszumra képes regionalista pártokra oszlottak, amelyek valamilyen módon együtt is tudtak működni egymással. Az EU politikai rendszerének kiépülése azonban „fölülírja” a nemzetállami pártrendszerek, érdekegyeztetési rendszerek, közigazgatási be-

osztások logikáját, és olyan új politikai lehetőségstruktúrákat teremt, amelyek részben szándékoltan, részben nem szándékolt következményükként új típusú, intézményes regionalizmus kialakulását teszik lehetővé. Az érdekérvényesítés előtt megnyíló új alternatívák a korábbi pacifikált regionalizmusradikális regionalizmus alternatívája helyett az EU-konform regionalizmus alternatíváját is megnyitják, amely ugyan nem királyi út, de lehetőséget biztosít új típusú politikai törekvéseknek. Az EU nemzetállamainak belső átalakulásai az europaizálódás különféle regionális alternatíváit nyitották meg, amelyek átalakították a regionális mobilizációk szerkezetét.

Keating és Loughlin újabb, a Nagy-Britannia sokat és sokféleképp elemzett „devolúciós” fejlődéséről írva állapítanak meg néhány általánosítható modellt az új regionalizmus elemzéséhez (2002). A regionalizmus mobilizációját a politika mezzoszintjén bekövetkezett változasként értelmezik, amelynek mind politikai, mind pedig gazdasági, bel- és külpolitikai tényezői egyaránt vannak. A regionális és a közpolitikai hálózatok összefonódásáról beszélnek, a szektorális politikák és a helyi társadalomban és politikában való beágyazottságuk viszonyáról.

A territoriális policy community kialakulásának alapjai:

- a múlt hagyományai;
- az intézményes változások okozta változások a networkök szerkezetében;
- illetve a networkök tevékenységének három területe közötti különbség és összefüggés, a helyi, az országos és az európai érdekérvényesítési terepek megnyílása;
- közös territoriális identitások.

Az EU-n belül zajló territoriális folyamatok elemzésében ennek megfelelően kategóriáik:

- a devolúció előtti politikai networkök állapota;
- a szervezeti és szerkezeti változások által megnyitott politikai tér szerkezete;
- a territoriális értelmezési keretek, alapértékek, domináns orientációk jellege.

Mindhárom területet érinti az europaizálódás folyamata, amely egyszerre megy végbe a társadalom, politika és kultúra területein, az egyes földrajzi és társadalmi területek közötti konfliktusos és kooperációs folyamatban, átformálja az identitásokat, újradefiniál érdekkonstellációkat és formálja az érdekképviselési rendszer logikáját is (Keating, 2000).

A huszadik század végén a globalizáció és a regionalizáció folyamatai a nemzetállami funkciók átalakulásához, illetve csökkenéséhez vezetnek, ugyanakkor más, nem kormányzati jellegű

aktorok részvételét, illetve előtérbe kerülését segítik elő a nemzetállamok kompetenciáiból kikerülő társadalmi, gazdasági és politikai döntési folyamatokban (Ágh, 1997).

E folyamatok, amelyeknek kihívásaival Magyarország az EU kibővítése során egyre inkább szembesül, a nyugati szakirodalomban már régen a koncepcionális fejlődést és közvetve a politikai alternatívák mérlegelését is szolgáló viták elindítói. A nyolcvanas évek óta átalakult a gondolkodás Európában a régiókról. Az állam helyett a globális tér, az EU-szint került előtérbe, vele a regionális civil hálózatok kérdése, írja Keating (2000, 1. o.). Szerinte az 1990-es években a regionális szemléletmód önállósága még nagyobbra növekedett, és egyaránt jelen van a globális, az európai és a regionális fejlődésről folytatott vitákban. A regionális európai és a globális szint fejlődésének komplex társadalomtudományi vizsgálata átformálta a régiókról való gondolkodást, azok többé nem tolerált, megtúrt elemzési egységek a nemzetállam, társadalom és kultúra kereteiben gondolkodó korábbi társadalomtudományi reflexiók mintájára. A regionális politikák nagymértékben europaizálódtak. A képlet megfordult az 1988-as megközelítés óta, akkor Keating arról elmélkedett, hogyan illeszthető be a régió a politikacsinálásba a gazdasági érdekérvényesítés egyik új típusaként, 2000-ben pedig úgy véli, hogy

„Az ideológiák, az osztály- és pártelkötelezettségek meggyengülésének korszakában a territoriális előnyök olyan vonzó témák a politikusok számára, amelyekkel széles választói bázis mobilizálható” (2000, 1. o.).

Az új társadalomtudományi megközelítések számot vetnek ezzel a megnövekedett jelentőséggel, és Keating kiemeli bevezetőjében a következő megközelítésmódokat, iskolákat, kutatási irányzatokat, amelyeket röviden jellemez, de inkább címkéz, és elnevezésüket mintegy valamiféle regionális gazdaságpolitika alapértékeinek szlogenjeként vagy logójaként dobja be:

- a piac „társadalmi konstrukciója” (*„the social construction of the market”*);
- a társadalmi tőke (*„social capital”*);
- az alkuval nem módosítható kölcsönös függőségek (*„untraded interdependencies”*);
- az együttműködésre épülő gazdaság (*„associational economy”*);
- a tanuló régió (*„learning region”*);
- a versenyelőnyök (*„competitive advantage”*) (1-2. o.).

A regionális fejlesztési politika szintjén Keating a következő tendenciákat és továbbfejlődési utakat említi sarokkövekként, hasonlóan a gazdaságpolitikai paragrafusokhoz, itt is egyfajta szlogen-logó-hívószó listát adva;

- decentralizáció („*decentralization*”);
- intézményépítés („*institution-building*”);
- emberi erőforrások („*human resources*”);
- kutatás, fejlesztés, technológia transzfere („*research, development, technology transfer*”);
- kis és közepes vállalkozások, saját alapú fejlődés („*small firms and endogenous development*”) (2–3. o.).

A társadalomtudományban „konszenzus van arról, hogy jelentős változások történtek, de arról kevésbé, hogy miben is állnak ezek a változások”(3. o.). A „bizalom” és a „társadalmi tőke” koncepciói szerinte alkalmasak lehetnek arra, hogy a „nem szimultán reciprocitás” problémája megközelíthető legyen ebben a komplex folyamatban.

„Olyan viszonyok jöhetnek létre, amelyekben a bizalom és a kooperáció megnövekszik annak a tudatában, hogy reciprocitás jön majd létre”(3. o.).

Nem véletlen, hogy a társadalmi tőkével foglalkozó elemzésekben elő-elő kerül a hivatkozás Polányi Károly gazdaságtan-ropológiai koncepcióira, azonban a szerzők többsége inkább mai szerzőket, pl. Keating Fukuyamát és Putnam sokat vitatott megközelítését, valamint James Coleman klasszikusnak tekinthető koncepcióját idézi. Az autonómia és a regionalizáció kérdése az új szakirodalomban nem pusztán politikai-adminisztratív, hanem kulturális és gazdasági-társadalmi kategória Keating szerint. A városfejlesztési kutatások alapján vezeti be a „fejlesztési koalíció” kategóriáját, amelyet a regionális fejlesztésre szerinte sikerrel lehet alkalmazni.

Keating az elemzésre kiválasztott spanyol régiók esetében a következő szinteket tartja összehasonlítható szemléleti csomópontoknak:

- „*kultúra és identitás, mint a magatartást és a viszonyrendszereket alakító tényezők*”;
- „*az intézményeket úgy kell megvizsgálni mint a kultúra és az értékek létrehozásának és működésének motorjait, valamint a racionális kooperációnak a kereteit*”;
- „*olyan társadalmi viszonyok, amelyek a helyi vállalkozói osztály létét lehetővé teszik, valamint a tőke és a munka bevonása a fejlesztési koalícióba*”;
- „*olyan politikai minták és a politikai verseny olyan szerkezete, amelyek arra motiválják a politikusokat, hogy a fejlődést elősegítő politikákat fogadjanak el... kritikus tényező a vezetés... a regionális vezetők*”;
- „*végül megvizsgáljuk azokat a politikákat és politikai intézkedéseket, amelyeket a régiókban alkalmaztak, összefüggésben azokkal az intézményekkel, aktorokkal és attitűdökkel, amelyek kombinációja létrehozta azokat*” (5–6. o.).

Előrebocsátja a kiválasztott spanyol régiók elemzése előtt, hogy:

„Hasonló kormányzati intézményeik vannak, mint a spanyol autonóm közösségeknek. Azonban tapasztalataik a fejlődéssel és a változással kapcsolatosan eléggé különbözőek. Némelyik különbség objektív tényezők függvénye, mint a földrajzi hely és az ipari szerkezet. Azonban más különbségek a kultúrának és használatának eltéréseiben gyökereznek. Mindenekelőtt, alapvető különbségek vannak abban, ahogyan a régiókat kitalálták és létrehozták, illetve újjáalakították a társadalmi és politikai elitek. Egyik régióban sincsen változhatatlan, megmerevedett kultúra, hanem mindkettő a maga módján alakítja kultúráját az új külső és belső kihívások alapján” (uo. 6. o.).

Keating elméleti-módszertani kiindulópontjának durva körvonalai mellé illesszük konklúziójának néhány fontos elemét, amelyek túlmutatnak a két spanyol régió összehasonlító elemzésén, és inspirálhatnak más régiók kutatásában:

„...a kihívás abban van, hogy a modernizáló regionalizmus felé fejlődjünk, mind a tradicionalista regionalizmussal, mind pedig a globális neoliberalizmussal szemben, amely megsemmisítené a régiót, mint a nyilvános cselekvés keretét. Ez a követelmény az intézményépítés, kulturális politika és gazdasági fejlődés szerves kapcsolódását írja elő... Katalónia és Galícia ...egyaránt ugyanazzal a kihívással találkozhatnak, a fejlesztési modell létrehozásának problémájával, és mindkettőnek megvan a maga ereje és gyengesége ebben, ha európai összehasonlításban vizsgáljuk őket. Amit példájuk megmutat, az az, hogy a régiók a politikáknak nem csupán a fogyasztói, akik a fejlődés egyetlen globális modelljéhez igazodnak, hanem különféle stratégiákkal lehetséges mobilizálni a társadalmi és kulturális forrásokat” (uo. 24. o.).

Keating, akit a „new regionalism” egyik, vagy akár „a” központi elemzőjének tekintenek a kortárs társadalomtudományban, sokrétű és kiterjedt munkásságával valóban megkerülhetetlen a probléma körüljárásában. Mivel ontja a publikációkat, és már elég régen, nem vállalkozhatok itt egy átfogó áttekintésre. Ehelyett a főleg rövidebb esettanulmányok általános szempontjait kiegészítve egyik újabb összefoglaló munkája (Keating 1998) alapján érzékeltetem megközelítésmódjának elméleti kereteit, elemzési perspektíváit. Hangsúlyozva, hogy állandóan kutat és ír, mindig újra- meg újrafogalmazza credóját témánkról, „az új regionalizmusról”, mellyel kapcsolatosan elsősorban a politológiai elemzéseit említem a regionális civil társadalmak kontextusáról.

Könyvének az „Új regionalizmus” című fejezete (1998, 72–112. o.) összefoglalását adja a probléma átfogó megközelítésének (azonban a sokat publikáló szerző ezt azóta biztos újból megtette, itt azonban álljon ez a nem túl régi és eléggé használhatónak tűnő verzió).

A történeti áttekintés megegyezik a korábban ismertetett modellel: a 60–70-es évek a regionális politikai szint stabilizálásához vezettek Nyugat-Európában, a nyolcvanas évek végétől azonban a regionalizmus új hulláma figyelhető meg. Ennek háttere a politikai mobilizáció új hulláma és a nemzetközi rendszer, valamint az EU kontinentális rezsimjének változása, azaz már nem csak az államok átszervezésének ügye, mint korábban, sőt maga az állam is megváltozik e folyamatban. Tehát korábban adminisztratív politikacsinálási reformok, most strukturális, a globális rendszerben és az EU-ban gyökerező, az állam alapfunkcióit is érintő változások zajlottak és zajlanak. Az állam autoritása három oldalról is veszélybe került: a nemzetköziesedés, a regionális-lokális megújulás, illetve a piac és a civil társadalom, amelyek erodálják hagyományos funkcióit. Az új regionalizmus már nem csupán a szinguláris nemzetállam jelensége („it is not contained within the framework of the nation-state”, 73. o.) és a régiók nem az együttes státusnyereség szolidaritásában, hanem európai és globális versenyben vannak egymással. A régi és az új regionalizmus ambivalens kapcsolatban vannak:

„Az új regionalizmus modernizáló és előre tekintő, szemben a régi típusú provincializmussal, amely ellenállást fejtett ki a változással szemben és a hagyományokat őrizte. Azonban a régi és az új regionalizmus egyaránt rá vannak kényszerítve az együttműködés valamilyen formájára, egy bonyolult szövetségre, amely új szintézist keres az univerzális és a partikuláris között.” (Keating 1998, 73. o.).

Az állam gazdaság-, szociál- és kultúrpolitikai pilléreit egyaránt kikezdi a globalizációs és europanizációs irodalomban sokszor és sokféleképp leírt folyamatok. „Felülről” az EU és a globális rendszer veszélyeztetik még a közhatalmi funkcióit is, és mindez pedig igen erőteljesen kihat az állam és a régiói között fennálló viszonyrendszer alakulására. A párhuzamos folyamat, az alulról, a régiók, a civil társadalom és a piacok oldaláról való erózió sem kevésbé kíméletes az állami szuverenitás és funkciók számára. Azonban túlzás Keating szerint az állam és az ő szuverenitásának eltűnéséről, kihalásáról beszélni, hiszen inkább normális, valódi transzformáció zajlik, amelyben magának a politikának az értelme is átalakul, a demokráciáéval együtt. A globális rendszer, a modern kommunikációs technológiák, az individualizáció a társadalmi-politikai tér vagy terek új kristályalakzatait eredményezik (77. o.), amelyekben a régiók pólusának síkja megerősödik, központibb jelentőségűvé válik a korábbinál. A régiókról, mint a fejlődés motorjairól ír képletesen Keating („regions as economic dynamos to the downgrading of states”), de rögtön hozzáteszi, hogy ez a folyamat persze nem problémátlan, hiszen:

Nem jön létre ebből a folyamatból az egységes territoriális hierarchia rendje.

A regionális keretek a társadalmi részterületek eltérő és sokszor ellentétes szempontjai szerint nem mindig esnek egybe.

Nem is minden régiót, és nem mindenfajta ragad magával ez a dinamikus folyamat.

A politika autonóm szerepet tölt be a folyamatban, szemben a marxista és funkcionalista gazdasági-társadalmi determinizmus feltételezéseivel.

Tehát nem új, gyönyörű, kiegyensúlyozott kristályszerkezet az „új regionalizmus” világa, és nem is hasonlít a „régiók Európája” szlogenrel szuggertált új világhoz.

Az új rendet megteremtik, mégpedig olyan tudatos politikákkal, amelyek ha tetszik, ha nem „fragmentációhoz” (uo. 76. o.) is vezethetnek. A különféle nyugat-európai restrukturációk tapasztalatait röviden áttekintve Keating a következő formulát adja:

„Ebből a folyamatból a régiók keletkezését két vonatkozás mozdította elő. Egyrészt, a régiók olyan politikai arénákká váltak, amelyekben témákat formálnak, politikákat vitatnak meg, döntéseket hoznak és forrásokat osztanak el. Ezt előmozdítja a decentralizációs tendencia a politikában és a társadalmi mozgalmakban, valamint az a trend, hogy territoriális jelentőséget adnak a politikai vitáknak. Másrészt a helyhez kötött beruházásokért, piacokért és más lehetőségekért folyó verseny megnövekedése a régióon belüli politikai versenyt helyettesítheti a régiók közötti politikai versennyel. Ebben a játékban a régiók aktorokká válhatnak a döntéshozatal új rendszerében... A régiók úgy jöttek létre, mint a politikák létrehozásának új helyszínei, a cselekvések rendszerei, mint a globális rendszer önálló aktorai.” (uo. 78. o.).

Keating számba veszi a régiók konstrukciójának feltételeit, kategóriáit és bővebben kifejti azokat. Itt a szisztematikát, illetve a témánk szempontjából releváns elemzéseket idézem föl a fejezetből, melynek ez a része (79–94. o.) a következő alcímekre tagolódik:

- territoriális tér (79–80. o.),
- funkcionális tér (gazdasági-szociális) (80–83. o.),
- regionális kultúra (83–85. o.),
- regionális identitás (85–94. o.).

A regionális identitás sokértelmű fogalma nyit perspektívát a politika és témánk, a regionális mobilizáció felé. A szükségképpen sematikus áttekintő fejtegetésekben felbukkan, de szerintem nincs kellőképpen kamatoztatva, legalábbis nem itt a „regionális politikai szubkultúra” fogalma, amely más típusú, politikai kultúra szempontú elemzésekben komolyabb akcentust kapott, és szerintem a regionális mobilizációkutatásban jóval nagyobb szerepet kaphat, mint Keating ehelyütt ad neki.

Hogy a regionális politikai identitások némelyike olyan szubkultúrákat alapoz meg, amelyek a központi állam elleni mobilizáció alapjait szolgálják, erről más típusú kutatásokból eléggé sokat profitálhatunk, és ezt a profitot itt is lehetne és kellene kamatoztatni. A koncepcionálisan kissé üres, az identitással kapcsolatos végtelen irodalomhoz képest kevéssé innovatív fejtegetésekben ismét frappánsan foglalja össze, hogy szerinte mi az „új regionalizmus”.

„Az új regionalizmus az összekötő kapocs a régió és a nemzetközi, avagy az európai rend között, régiókkal, amelyek keresik a saját helyüket az államban, Európában és a nemzetközi piacon” (uo. 90. o.).

Az identitásnál persze lehet írni minden ország minden régiójáról néhány mondatot (91–94. o.). Itt is érvényesek olyan általánosságok, minthogy az identitás nem örök, változhat, ellentmond önmagán belül, belesimul a nemzetállamba vagy sem... Témánk szempontjából viszont érdekes az alfejezet néhány frappáns konklúziója:

„A területiális identitások gyakran a Granovetter-féle értelemben vett gyenge kötéseként jelentenek, nem nagy a kötőerejük, és gyakran együttesen hatnak tágabb (pl. európai – Sz. M.) kötelekkel... A régiók a politikai értékelés és cselekvés mércéivé válhatnak annyiban, amennyiben a politikai témák regionalizálódnak és a társadalmi intézmények a politikát regionális keretben jelenítik meg... Néhány szerző... még mindig úgy tekinti a regionalizmust, mint a késleltetett modernizáció jelenségét, átmenetben a hiten alapuló premodern világról a modernizációra és a nemzetállamra. Ez igaz lehetett még a 19. században, de a huszadik század végén a nemzetállam gyakran túl gyenge ahhoz, hogy unitárius nemzeti kultúrát és identitást képviseljen. A régió ugyan eltűnhet az identitást meghatározó helyzetéből, de hátrahagyhat olyan érték- és magatartásmintákat, amelyek megkülönböztetik egyik régiót a másiktól, miközben a nyelv egyre fontosabbá válik. Ugyanakkor éppenséggel új témák merülnek fel, amelyek megosztják a régiókat a regionális értékek, magatartás és identitás vonalain, kapcsolódva a globális gazdaságban betöltött helyzetükhöz.” (uo. 94. o.).

Megszakítva az ismertetés fonalát, amely éppen most vált majd át a témánk szempontjából leginkább releváns politikatudományi kérdésekbe, engedjessék meg néhány közbevető megjegyzés a régiókutatás interdiszciplináris megközelítésének veszélyeiről. Ezek – attól tartok – a más interdiszciplináris területeken, főleg pl. a kontinentális régiókutatásban edzett olvasóknak nem mondanak majd sok újat, de talán itt mégis van helyük. Nagy veszély az ilyen területeken, hogy sokféle szakosodott kutatási területet próbál integrálni, és ebben nehezen, talán alig kerülhető el a felületes, sematikus feldolgozás. Ha egyszerre akarunk a mikro- és a makroökonómia, a szubkultúra, a politi-

kai kultúra, az identitásképződés, a kisebbségek stb., avagy a nagyvonalúan „survey research”-nek nevezett terület minden oldaláról valamit kiszedni az „új regionalizmus” címszavába, vagy pl. amerikanisztikába, hungarológiába, feminista kutatásba stb., akkor lesre futunk még a legjobban fizetett nemzetközi kutatócsoport-hálózat háttérével is. Valami felületi, sematikus tudományos bevásárlóturizmus vagy shoppingcenter-bevásárlókocsi lesz a fogalmunkból, szemléletünkéből, amelyet akár „új európai régiókutatásnak” is lehet nevezni.

A másik veszély pedig a regionális részegységek vagy rész-kultúrák fiókjainak, húrjainak ensemble-ja, a német, a spanyol, a brit stb., amelyről minden rubrikában el kell mondani valamit, így aztán kikötünk egy újmódi régiókarakterológiánál, amely nem sokkal jobb a hagyományos nemzetkarakterológiáknál. Minden ország minden régiója, avagy az EU-n belül példává stilizálódtak külön kis irodalmakkal rendelkeznek – regionális hispanológia, germanológia, albionológia, frankofon- és latinológiák – amelyeket jó esetben valamilyen alapos társadalomtudományi integrációs igény, rossz esetben viszont felületés félműveltség foghat össze.

A következő politológiai-szociológiai alfejezetben (95–101. o.) a pártok és a szavazói magatartás regionális elemzésére törtéNIK kísérlet az EU-tagok politikai rendszereiben. Keating konklúziója:

„Nyugat-Európában a választói magatartást meghatározza a regionális kontextus, amely a nemzeti politikai témák értelmezésére és a helyiek megjelenítésére szolgál. Talán beszélhetünk valamiféle homogenizációs tendenciáról a második világháború után, bár ez is inkább csak látszat volt, mint valóság, mivel a pártoknak a nemzeti szinten zajló versenyhez kellett igazodniuk, kiterjesztve üzeneteiket az egész államterületre, némileg eltérő üzenetekkel. Azonban a nyolcvanas évek óta ez a tendencia megállt, sőt bizonyos tekintetben a visszájára fordult. A pártoknak egyre inkább tekintetbe kell venniük a különböző (regionális – Sz. M.) feltételek és témák különbségeit, és önmaguk is részt vesznek a régiók változó társadalmi konstrukciójának folyamataiban” (uo. 101. o.).

A „társadalmi tér” (101–104. o.) regionális aspektusainak számbavétele az „associative life” (101. o.) teljes keresztmetszetét nem, de bizonyos csomópontjait láttatja. Elsőként a „capital-labour” relációit elemzi a régiókban és az új regionalizmus hatását erre a viszonyrendszerre, amelyet a „business organizations” és a „trade unions” magatartásában vizsgál.

„A regionális üzleti és szakszervezeti csoportok egyaránt meghatározzák a regionális politikai kontextust és meghatározottak a regionális politikai kontextusban. Ahogyan a régió a gazdasági beavatkozás és átalakulás keretévé vált, olyan intéz-

mények kialakulását segítették (a fenti csoportok – Sz. M.), amelyek megnövelik szerepüket ebben a folyamatban és hozzájárultak ahhoz a szélesebb diskurzushoz, amely a régiót tematizálta. Ily módon összeköttetést hoznak létre a gazdasági átalakulástól a politikacsináláshoz és a politikai intézményekhez.” (uo. 103. o.).

A civil társadalom egyesüléseinek, asszociációinak és a regionalizáció tendenciáinak összefüggését Keating így jellemzi:

„A civil társadalom szervezetei, az egyházaktól a sportklubokig és kulturális egyesületekig segítenek a helyi társadalmi tér létrehozásában, az identitás és közös célok elérésére irányuló kooperáció újrateremtésében. Territoriális civil társadalmak találhatóak meg a történeti nemzetek erősen definiált régióiban, mint pl. Bajorországban, avagy sokhelyütt Skandináviában. Franciaországban, Olaszországban és sokhelyütt Spanyolországban a civil társadalom inkább lokalizált jellegű, a városokra vagy akár a rurális közösségekre épül. Ezek a lokális tevékenységek maguk is regionális csoportosulások részei lehetnek, és kisebb vagy nagyobb szociális kohéziós erejük révén elősegíthetik az »elképzelt közösség« megvalósulását, de lehetnek izoláltak, szeparáltak egymástól.” (uo. 103. o.).

A regionális társadalmi tér harmadik elemeként Keating a „regional mass media” szerepét emeli ki a globális, európai, nemzetállami és a regionális nyilvánosság kapcsolatában. Összefoglaló tézise:

„A technológiai fejlődés és a dereguláció aláásták a nemzeti műsorszórás rendszereit és bevezették a globális televíziózást, de ugyanakkor csökkentették a helyi és a regionális média létrehozásának költségeit és korlátait. Ez megnövelte a helyi és a regionális teljesítményt a médiában és ez regionális perspektívát adott a közpolitikai témáknak, azonban hangsúlyozni kell hatásainak sokféleségét, amelyek a politikai tartalomtól, valamint a régió és a regionalizmus jelentésétől függenek.” (uo. 104. o.)

Keating a „the politics of regionalism” (104–109. o.) címszó alatt a regionalista politikai-eszmei irányzatokat szisztematizálja és elemzi. Több fő típust ír le – nyilván ideáltípusokat –, amelyek szerinte különféleképp kombinálódhatnak az európai politikai gyakorlatban.

KONZERVATÍV REGIONALIZMUS

A közösséget védi a modernizációval szemben, főként a nemzetállam nivelláló tendenciáit utasítja el. „Általánosságban a tradicionalista és a konzervatív regionalizmusok visszaszorultak, ahogyan a regionalizációt egyre inkább a modernizációval és a változással azonosították.” (uo. 105. o.)

„Burzsoá regionalizmus”

Az a politikai irányzat, amely a fejlett régiók politikai irányzatait jellemzi, és meg akar szabadulni az állam tradicionális befolyásától, olyan szerkezeteket kíván intézményesíteni, amelyek lehetővé teszik a modernizációt. Mai társadalmi hordozói, „a modernizáló regionális technokrácia, gyakran kapcsolatban a közszféra menedzsmentjével és a hivatásos tervezőkkel mind a kormányzatban, mind pedig az egyetemeken”(uo. 105. o.).

Progresszív regionalizmus

Fejlődés és demokrácia, egyenlőség, szociális reform a célok, balliberális és ökológiai irányzatok, szocialisták a főbb hordozók. Ahogyan helyzetét Keating jellemzi; „eléggye gyenge maradt, alkotóelemeinek sokfélesége, heterogenitásuk következményeképpen, és a nehézségek miatt, amelyek a gazdasági fejlődés alternatív paradigmájának létrehozásában rejlenek.” (uo. 106. o.).

Jobboldali populista regionalizmus

Ugyancsak a centralizált állam az ellensége, de fellép a migránsok betelepítése, a szociális motivációjú újraelosztás ellen is, a „Lombard Ligát” említi példaként. Társadalmi bázisa az alsó középosztály és a kis üzlettulajdonosok („*lower middle classes and small business people*”) (uo. 106. o.).

Nacionalista mozgalmak

A regionalizmus és a nacionalizmus elkülönítése Keating és más szerzők szerint is problematikus terepe a regionalizmus koncepciójának. Példái a nyugat európai szeparatista mozgalmak: baszkok, katalánok stb.

Integratív-dezintegratív és autonomista regionalizmus

A különféle regionalista politikai irányzatok a nemzetállamhoz való viszonyban vitatkozhatnak magukon belül is, pl. a hagyományos vagy a progresszív táboron belül is meglehet az autonomista és a szeparatista vonal, amely az irányzatok altípusainak elkülönítéséhez vezethet. Ezt így látja Keating: „Nincsen konzisztens viszony a regionalizmus típusának a bal-jobb skálán való elhelyezése és az általa programként képviselt (nemze-

ti – Sz. M.) integráció avagy dezintegráció fokozatai között” (uo. 108. o.).

Azonban a sok altípus Keating szerint mégis két nagy modellbe sorolható a mai politikában, melyek közül szerinte az egyik térnyerése tapasztalható:

„Még mindig két típusa van a regionalizmusnak, a konzervatív és defenzív regionalizmus, amely a tradicionális társadalomban gyökerezik, elzárkózó, ellenáll a változásoknak; és ezzel szemben áll a progresszív regionalizmus, amely a tradíciót a modernizáció eszközeként kívánja felhasználni. Ez a különbség megjelenik a közvéleményben, a társadalmi cselekvésben és a politikai mozgalmakban is. Azonban általánosságban megállapíthatjuk, hogy a regionalizmus (Nyugat-Európában! – Sz. M.) a progresszív oldalra állt, a demokratikus érettség és a modernség feltételeihez való alkalmazkodás tekintetében (az új regionalizmus – Sz. M.). Perspektívájában a politikai mobilizáció funkcionális újrastrukturálódása összefügg az új politikai terek és politikaterületek létrehozásával. Azonban nem léteznek mindenütt régiók, és ahol létrejönnek, ott a régiót építő politikai cselekvés termékeként” (uo. 108. o.).

Az új regionalizmus elemzése a „régió feltalálása” c. részben (109–111. o.) oda vezet, hogy a régiók Keating szerint tehát állandóan újratermelő társadalmi keretek, nem eleve adott entitások.

Folytonos újjászületésük háromreprodukciós mechanizmusa:

- a funkcionális szükségszerűség a gazdasági-társadalmi folyamatokból,
- a politikai tér lehetősége a participáció és mobilizáció számára,
- normatív demokraci elméleti szempontból a politikai folyamat átláthatóságának és ellenőrizhetőségének követelménye a civil társadalom részéről.

Keating az európai civil társadalom „civic culture”-ja részeként, valamint az EU intézményes mechanizmusának változásából eredő politikai lehetségszféraként értelmezi az új regionalizmus EU-mintáit. A hozzá hasonlóan a témában gyakorta hivatkozott szerző, *Brigid Laffan* (1997) azt a témánk szempontjából központi jelentőségű kérdést vizsgálja meg, hogy vajon az EU regionalizmusa milyen sajátosságokkal rendelkezik interkontinentális összehasonlításban, van e „sajátos nemzetköziesedési mintája” (1. o.)? Az EU szerinte

„a világon a legextenzívebb és intenzívebb formája a regionalizációnak, az egyedüli regionalizmus, amelyet a politikai tér demokratizálásának a célja vezet a nemzetállamokon túl... az intézményépítés, jogalkotás, a politikák integrációja és piacteremtés, amelyet az EU létrehozott a nemzetköziesedés sajátos, önálló jegyekkel körülírható modelljét jelenti.” (uo. 2. o.).

Hasonlóan Keating új regionalizmuskoncepciójához, Laffan-nak az EU-regionalizmus sajátosságairól szóló téziseit is érdemes itt hosszan és eredetiben idézni a téma nemzetközi összehasonlító szemléletű, globális európai viszonyrendszerének frappáns és gondolatébresztő megfogalmazásaival, amelyek alátámasztása persze megint csak több nemzetközi kutatóhálózat többéves működésével volna lehetséges.

„Az EU a »mély« regionalizmus sajátos formáját képviseli, amely más, mint a világ egyéb regionalizmusai. A nemzetközi rendszer semelyik másik regionalizmusa nem jellemezhető hasonló kapcsolatokkal, sem a mélység, sem pedig a szélesség vonatkozásában. Semelyik más regionalizmus nem használta ki a lehetőségét annak, hogy ilyen mértékben megváltoztassa a terület, az identitás, és a funkció relatív kongruenciáját. Az európai regionalizmus »mély« a terjedelem, az intézményesedés és a normatív megalapozások vonatkozásában egyaránt” (uo. 4. o.).

„Miért hozott létre az EU ilyen mély regionalizmust a világ más részeivel szemben? A regionalizmus formája nagymértékben kontingens azzal a politikai, gazdasági és geopolitikai kontextussal amelyben kifejlődött. A második világháborút követően Európa sajátos helyzete a rend és a jólét iránti igényt szült, egyforma súllyal. A biztonság, a politikai rehabilitáció és a politikai gazdaságtan sajátos módon kapcsolódtak össze az európai projektben” (uo. 5. o.).

Az EU-n belüli regionalizmus struktúráit meghatározzák magának az EU-nak a struktúrái

„Fel kell adnunk azt a nézetet, hogy az EU a hagyományos államiség avagy a nemzet irányában fejlődne. Az unió kapcsolódik a politikai rend működő mintáihoz, és fordítva, hozzájárul ezen formák átalakulásához” (uo. 7. o.). „Az aktorok, az érdekek, a preferenciák, sőt maguk az identitások is szubtilis módon alakulnak át” (uo. 8. o.) (ebben a folyamatban – Sz. M.).

Ennek következtében lesz a regionalizmus új regionalizmus, ahogyan azt Keating elemzi, és teszik az EU sajátosságai sajátossá ezt a regionalizmust más integrációkéhoz képest, mint azt Laffan (1997) paperje a középpontba állítja.

„Miért éppen az európai regionalizmus produkált ilyen komplex és innovatív intézményes rendszert? Először is, az EU-t nem hegemon helyzetre alapozták, olyan hegemon szerepére, amely képes ellenőrizni az EU döntéshozatali folyamatát. Az unió egyensúlyra épült Németország és Franciaország között, valamint a kisebb és a nagyobb államok csoportjai között. Egyik állam sem rendelkezett predomináns hatalommal ebben a rendszerben, és ennek következtében egyik állam sem tudta teljes mértékben érvényesíteni preferenciáit. Valójában az unió legnagyobb gazdasági erővel rendelkező állama (NSZK – SZ. M.) tudatosan feladta a »nagyhatalmi« igényét, és hajlandó volt

belesimulni a nemzetköziesedés többszintű folyamatába. A NAFTA-ban az aszimmetrikus viszonyok jóval szignifikánsabb szerepet játszanak. Másodsorban, a nyugat-európai államok Max Weber-féle értelemben vett államok, amelyekben domináns szerepe van a közjognak, a kodifikációnak és a formális intézményeknek. Harmadsorban, a gazdasági integráció oldalán, a nyugat-európai államok nagymértékben szabályozott gazdasági-társadalmi térrel jellemezhetők. A piacteremtésnek a nemzeti szabályozás alapjaira kellett felépülnie. Negyedszer, mivel az integráció experimentális és pragmatikus folyamat volt, intézményekre volt szükség a nemzeti aktorok szocializálására, a kollektív problémamegoldásra és az eszmék becsatornázására (ennek folyamatába – Sz. M.), valamint a közös programokról való megegyezésre... az érdekcsoportok, régiók, városok és nemzeti parlamentek mobilizációja (e folyamatban – Sz. M.) a brüsszeli politikai tér jelentőségének megnövekedését mutatja” (uo. 8. o.).

Az unió intézményrendszere és politikái a regionális társadalmi networkök transznacionálisához vezetnek mind az EU-n belül, mind az EU-n kívüli kapcsolatrendszerekben, amely tendencia az európai és regionális civil társadalmi projektben konkludál.

„Fontos vonása az európai politikai tér megélnkülésének és relevánssá válásának a nemzetek feletti hálózatok és a határon átnyúló mobilitás előmozdítása. Az unió költségvetését egyre gyakrabban használják fel a csoportok és területek közötti kapcsolatok és hálózatok támogatására a társult tagállamok között, a diákcsere, a R & D-hálózatok, határok menti együttműködés és különféle társadalmi csoportok európai hálózatai létrehozásának formájában. A tagállamok önkéntes szervezeteinek egyre növekvő hányada érzi annak szükségességét, hogy EU-szinten szerveződjön meg, s nem csak a tagállamon belül. Ez részben a nemzeti szint »push« faktorainak tudható be, mint amilyen a költségvetések csökkentése, avagy a »copy catting«. Vannak »pull« faktorok az EU-szinten is. A bizottság tudatosan támogat néhány hálózatot, pl. az európai nők hálózatait, lobbiszervezeteit, a munkanélküliekéit, avagy a szegénység elleni mozgalmakat. Több száz nem támogatott (európai – Sz. M.) hálózat is létezik Brüsszelben. A bizottság és a parlament befolyásolása ezen csoportok egyik, de nem kizárólagos célja. A brüsszeli aktivitás EU-támogatásokat hoz, alternatív lobbistratégiát jelenthet, új politikák eszméit hozhatja, amelyeket visszavisznek a nemzeti rendszerekbe is. A bizottság ezt a tevékenységet kritikai jelentőségűnek tekinti saját és az unió legitimitása szempontjából egyaránt” (uo. 13. o.).

Az EU nemzetközi téren is hozzájárul hatalma, intézményrendszere, demokratikus networkjei és konzultációs konfliktusmegoldó, valamint kooperációs technikái és intézményei révén

a globális civil társadalom fejlődéséhez.

Az EU regionalizmusának mai formáit kialakító komplex gazdasági, politikai és kulturális folyamatokat Laffan hasonlóan írja le, illetve elemzi, mint Keating. Ezek az EU–nemzet–régió közötti új viszonyrendszer kialakulásához vezettek, amely ily módon „EU-regionalizmusként” jellemezhető.

„Ámbár az EU nem lépett túl a nemzetállamon, de megváltoztatta a politikai autoritás működését Nyugat-Európában, amennyiben a nemzetit az európaihoz kötötte és az európaiat a nemzetihez. Európa »mély« regionalizmusa szakítást jelent Európa múltjával – az imperialista Európával, a háborúval és a hatalmi egyensúllyal. A jelenlegi rendszer a nagyobb államok egymás közötti, és a kisebb és a nagyobb államok csoportjai közötti érzékeny egyensúlyra épül fel. Az államhatalom diffúzitása jellemzi, a hatalom és a konfliktusok megszelídítése” (uo. 15. o.).

Akár Keating, akár Laffan, akár a többi itt ismertetett, avagy csak az irodalomjegyzékben felsorolt szerző felhívja a figyelmet arra, hogy regionalizáció és europaizálódás nem problémamentes és evolutív-progresszív folyamatok. Forrásaik, alapjaik sokfélék, konfliktusosak és komplementer, tehát konszenzust előidéző avagy lehetségessé tevő jellegük is lehet. Lehet, de nincsen mindig, így az eddigi EU-n belül is egyenlőtlen a regionalizmus fejlődése, a történeti, kulturális és adminisztratív hagyományok, a területi nagyságok és politikaértelmezések sokfélék, amelyekben a régió és az EU találkoznak. Az egyenlőtlenység és egyenetlenség csak növekszik a lehetséges keleti bővítés révén, amely visszahat majd a regionális és strukturális politikák jellegére. A „szlogenek Európája” helyett a „valódi EU” Keleten még csak lehetőség, avagy fenyegetés. A naiv régióutópizmus az adminisztratív reformok látszatát eredményezheti, olyan „rituális innovációk” hagyományának folytatását, amelyek épp a kommunista rendszerek sajátosságai voltak, amikor a birodalom centruma kiadta szlogenek követését kreatívan mímelték a provinciák, illetve azok régiói.

A regionalizáció és az europaizálódás a konfliktusmegoldás új terepeit és új típusú konfliktusokat jelenít meg; nem a politika, hierarchia, hatalom végét, hanem új fejezeteinek megnyílását jelenti. A civil társadalmi network, a globális és az európai network önmagában nem demokratikus erő, csak azzá lehet megfelelő intézményes és kulturális háttérben, kontextusban. Ilyet fog e majd biztosítani az EU a posztkommunista országoknak? Nyílt kérdés, hisz az intézményes átalakulás a bővítéssel párhuzamosan egyelőre nyílt végű folyamatok. A regionalizmusnak az európai politikai kultúrában mindenesetre sokféle és változó hagyományai vannak, amelyek a demokratizálódás alapjai, avagy a „demokrácia demokratizálódásának” folyamatai számára segítséget jelenthetnek. A keleti bővítés eb-

be az amúgy is sokféle egyensúlyon alapuló rendszerbe inkább új bizonytalansági elemeket, semmint új bizonyosságokat vezet be. A bizonytalanság azonban a demokráciák folytonos és kiküszöbölhetetlen velejárója, melynek kapcsolata a jogállami rend igényével koronként változó. Mindenesetre ez egy olyan folyamat lesz, ahol több hajót építenek egyszerre párhuzamosan a nyílt vízen, hogy azután együtt hajózzanak később meghatározható horizontok felé. A regionalizmus szintje a hajóépítés egyik nélkülözhetetlen bordázata, és egyben a flotta fontos eleme.

A regionalizmus szemléleti kerete a társadalomtudományi elemzés számára megkerülhetetlen a 21. század elején. Összekapcsolódik a globalizáció tendenciájával, kontinensünkön pedig az europaizálódás perspektíváival, illetve a civil társadalom európai hagyományával és jövőjével. A politikai gondolkodás és a társadalomtudományi elemzés közös kategóriái mindig veszélyesek. Globalizáció és/vagy globalizmus, vagy antiglobalizmus-régió és/vagy regionalizmus? Olyan új izmusok, amelyek hasonlóak a 19–20. század liberalizmusához, konzervativizmusához, szocializmusához, nacionalizmusához? Új eszmék, új ideológiák? Társadalomtudományi elemzéseket, avagy populáris kampányokat támogatnak az EU programjai, ha régióról van szó? Programot vagy szemléletet közvetítenek ezek a programok a csatlakozási folyamatokban? Jelen tanulmány célja csupán néhány, a kutatás számára gondolatébresztő megközelítés összefoglalása, felmutatása lehet, hangsúlyozottan töredékesen, az irodalom terjedelmét és sokféleségét láttatva.*

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A. Gergely András (1997), *Kisebbség, etnikum, regionalizmus*. Budapest: Scientia Humana.
- Ágh Attila (1997), A globalizáció politikai aspektusai. In: Glatz Ferenc (szerk.), *Globalizáció és nemzeti érdek*. Budapest: MTA 87–101. o.
- Ágh Attila (2002), *Demokratizálás és europaizálás*. Budapest: Villányi úti könyvek.
- Ágh Attila (2003), Hány Magyarország lesz itt? In: *Mozgó Világ* No. 1. 52–57. o.
- Albrow, Martin (1998), *Abschied vom Nationalstaat*. Suhrkamp: Frankfurt am Main.

* A szakirodalom megismerésében, felkutatásában nyújtott segítségükért szeretnék köszönetet mondani a következő kollégáknak: *Tóka Gábor* (CEU Politikatudományi Tanszék), *Kántor Zoltán* (Teleki László Alapítvány), *Szilágyi István*, *Kaiser Tamás* (Veszprémi Egyetem, EU-tanulmányok Tanszék), *Soós Edit* (JATE, Politikatudományi Tanszék), *Hervainé Szabó Gyöngyvér* (Kodolányi Főiskola, Székesfehérvár), *Pállné Kovács Ilona* (MTA Regionális Kutatóintézete), *Navracsics Tibor*, *Mándi Tibor*, *Málik József Zoltán* (ELTE ÁJK Politikatudományi Intézete), *Jan Wielghos* (Europa Universität Viadrina, Frankfurt an der Oder, FIT).

- Amin, Ash-Thrift, Nigel (eds.), *Globalization, Institutions, and Regional Development in Europe*. Oxford: Oxford U. P.
- Anderson, Perry (1994), *The Invention of the Region 1945–1990*. EUI Working paper, EUF No. 2.
- Anheier, Helmut et. al. (eds.) (2001), *Global Civil Society 2001*. Centre for Civil Society and Centre for the Study of Global Governance, London School of Economics and Political Science Oxford U. P.
- Apáti Zsófia–Györi Szabó Róbert (2002), *A kisebbségi nyelvek helyzete és oktatási rendszere Nagy-Britanniában*, In: *Pro Minoritate* 116–155. o.
- Apáti Zsófia–Györi Szabó Róbert (2002), *Devolúció és nemzeti identitás: Skócia, Wales*, In: *Pro Minoritate* 175–203. o.
- Az EU és Magyarország, (1998) *Politikatudományi Szemle* No. 1. Tematikus szám.
- Bache, Ian (1998), *The Politics of EU Regional Policy*. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Balázs Péter (2001), *Európai egyesülés és modernizáció*. Budapest: Osiris.
- Bárdi Nándor (szerk.) (1998), *Globalizáció és nemzetépítés*. Budapest: TLA.
- Barlow, Maud-Clarke, Tony (2002), *Global Showdown*. Toronto: Stoddart.
- Bauer, Ursula (1994), *Europa der Regionen-zwischen Anspruch und Wirklichkeit*. Wien: Ö. Akademie der Wiss. Inst. für Stadt u. Regionalforschung.
- Bauman, Zygmunt (2002), *Globalizáció*. Szeged: Szukits.
- Beck, Ulrich (Hrsg.) (1998), *Perspektiven der Weltgesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beck, Ulrich (Hrsg.) (1998/a), *Politik der Globalisierung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Benko, Georges (2002), *Regionális tudomány*. Pécs: Dialóg–Campus.
- Benz, Arthur-Eberlein, Burkhard (1998), *Regions in European Governance: The Logic of Multi-Level Interaction*, European University Institute, Working Paper RSC No. 98/31.
- Beszteri Béla–Hervainé Szabó Gyöngyvér (szerk.) (1998), *EU-regionalizmus, szuverenitás*. Székesfehérvár: VEAB-KJF.
- Beszteri Béla–Lévai Imre (szerk.) (2002), *A régiók Európája*. Budapest: BF.
- Blahó, András (szerk.) (2000), *Nemzetgazdaság – regionalitás – világgazdaság*. Budapest: BKE Világgazdasági T.
- Blaschke, Jochen (Hrsg.) (1980), *Handbuch der europäischen Regionalbewegungen*. Frankfurt am Main: Syndikat.
- Blatter, Joachim (2000), *Entgrenzung der Staatenwelt? Politische Institutionenbildung in grenzüberschreitenden Regionen*. Baden-Baden: Nomos.
- Bocsor Márk–Kengyel Ákos–Szűcs András (2000), *A területfejlesztési politika új irányai az EU-ban*. In: *Közgazdasági Szemle* No. 11. 932–948. o.
- Bogdanor, Vernon (1999), *Devolution in the United Kingdom*, Oxford: Oxford U. P.
- Bozóki András (1998), *Regionalizmus, államközi verseny és geopolitika: az európai integráció és Közép-Európa*. In: *Politikatudományi Szemle* No. 2. 131–155. o.
- Böhret, Carl–Göttrik, Wewer (Hrsg.) (1993), *Regiern im 21. Jahrhundert zwischen Globalisierung und Regionalisierung*. Opladen: Leske + Budrich.
- Callenbach (1993), Ernest *Ökotópia*. Budapest: Göncöl. 1993.
- Castells, Manuel (1997): *The Power of Identity*. The Information Age Vol. 2. Oxford: Blackwell.
- Cohen, Robin–Rai, Shirin M. (eds.) (2000), *Global Social Movements*. London: Athlone Press.
- Colin Mellors–Soós Edit (1996), *A regionalizmus Nagy-Britanniában és Magyarországon*. In: *Politikatudományi Szemle* No. 3. 33–65. o.

- Comor, Edward (2001), *The Role of Communication in Global Civil Society: Forces, Processes, Prospects*, In: *International studies Quarterly*. Vol. 45.
- Cram, Laura (1996), *The EU Institutions and Euro-Interests in EU Social Policy*, In: Danica Fink-Hafner/Terry Cox (eds.), *Into Europe?* Ljubljana: SLFSS. 339–363. o.
- Csefkó Ferenc–Horváth Csaba (szerk.) (1999), *Európai és magyar civil társadalom*. Pécs: FES.
- Dalos Rimma–Kiss Endre (szerk.) (2000), *Bal, jobb, harmadik út*. Budapest: FES. 47–79. o.
- Der EU-Koloss-Demokratiefreie Zone (2001), *Themenheft, Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen* No. 4.
- Deutsch, K. W. (1986), *The Nerves of Government*. New York: The Free Press.
- Devolúció Nyugat-Európában (2001). In: *Pro Minoritate* 6–85. o. Tematikus összeállítás.
- Die Welt der Muslime, *Internationale Politik* Vol. 57. 2002/3. tematikus száma.
- Douglas James (1991), *Mit mond a politikatudomány a nonprofit szervezetekről*. In: Kuti Éva–Marschall Miklós (szerk.), *A harmadik szektor*. Budapest: Nonprofit Kutatócsoport. 85–99. o.
- Evarard, Jerry (2000), *Virtual States. The Internet and the boundaries of the nation states*. London and New York: Routledge.
- Follesdal, Andreas–Kosłowski, Peter (eds.) (1998), *Democracy and the European Union*, Berlin: Springer.
- Földes György–Inotai András (szerk.) (2001), *A globalizáció kihívásai és Magyarország*. Budapest: Napvilág.
- Fricz Tamás (2001), *A párt nem vész el, csak átalakul?* In: *Politikatudományi Szemle* Vol. 10. No. 3. 5–29. o.
- Galló Béla (2000), *A túlélés tudománya*. Budapest: Helikon.
- Gerdes, Dirk (1985), *Regionalismus als soziale Bewegung. Westeuropa, Frankreich, Korsika: Vom Vergleich zur Kontextanalyse*. Frankfurt am Main: Campus.
- Gerdes, Dirk (1985), *Regionalismus-Regionalpolitik*. In: Nohlen, Dieter–Schultze, Olaf (Hrsg.), *Pipers Wörterbuch zur Politik*. Vol. 1/2. 852–856. o.
- Gerdes, Dirk (1991), *Regionalismus*. In: Nohlen, Dieter (Hrsg.), *Wörterbuch: Staat und Politik*. Bonn: Bundeszentrale für PB. 586–589. o.
- Gerdes, Dirk (1991/a), *Was bewegt die "Provinz"? Ländliche Raume zwischen Resignation und Regionalismus*. In: *Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen*. No. 4. 9–21. o.
- Gerdes, Dirk (1999), *Regionalismus in Europa. Bilanz und Perspektiven*. In: Ansgar Klein et. al (Hrsg.). *Neue soziale Bewegungen*. Opladen: Westdeutscher Verlag. 291–306. o.
- Gerdes, Dirk (Hrsg.) (1980), *Aufstand der Provinz. Regionalismus in Westeuropa*. Frankfurt am Main: Campus.
- Gergó Zsuzsanna–Szilágyi István (szerk.) (2002), *Gazdasági-szociális kohézió és strukturális politika az EU-ban*. Veszprém: VETETT.
- Glatz Ferenc (1994), *Új regionalizmus? Közép-Európa 1993*. In: *Kritika* 1994/2.
- Glatz Ferenc (szerk.) (1997), *Globalizáció és nemzeti érdek*. Budapest: MTA.
- Gombár Csaba (2001), *Levél a globális civilizálódásról*. In: Gombár Csaba–Volosin Hédi (szerk.), *Magyarországi Egyesült Államok*, Budapest: Helikon–Korridor.
- Granovetter, Mark (1991), *A gyenge kötések ereje*. In: Angelusz Róbert–Tardos Róbert (szerk.), *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest: MKI.
- Grüber Károly (2002), *Európai identitások: régió, nemzet, integráció*. Budapest: Osiris-Bip.
- Habermas, Jürgen (1981), *Theorie des kommunikativen Handelns* 1–2. Frankfurt am Main: Suhrkamp. 1–2. Vol. 2. 575–593. o.

- Hall, John A. (1995), *Civil Society*. Oxford: Polity Press.
- Hardt, Michael–Negri, Antonion (2002), *Empire. Die neue Weltordnung*. Frankfurt am Main: Campus.
- Harold Laski (1985), Az államelmélet válsága. In: Bayer József–Hardi Péter (szerk.), *Pluralizmus*. Budapest: Kossuth.
- Held, David (1995), A demokrácia, a nemzetállam és a nemzetközi világrend. In: Kovács László Imre (szerk.), *Politológiai szöveggyűjtemény*. Szeged: JATE Press.
- Hervainé Szabó Gyöngyvér (1998), A regionális és a helyi politika lehetőségei az EU intézményrendszerében. In: *Tér és Társadalom* No. 1–2. 95–111. o.
- Hildemeier, Manfred–Kocka, Jürgen–Conrad, Christoph (Hrsg.) (2000), *Europäische Zivilgesellschaft in Ost und West*. Frankfurt am Main: Campus.
- Hoffmeyer-Zlotnik, Jürgen P. (2002), Regionalisierung. In: Endruweit, Günter–Trommsdorff, Gisela (Hrsg.), *Wörterbuch der Soziologie*. Stuttgart: Lucius & Lucius. 2002, 445–446. o.
- Horváth Gyula (2001), *Európai regionális politika*. Budapest–Pécs: Dialóg–Campus.
- Horváth, Gyula (2002), *Regional Policy and Development in East Central Europe*, EUI Working Papers. No. 21.
- Hummer, Waldemar–Bohr, Sebastian (1994), *A régiók szerepe a jövő Európájában*. Pécs.
- Hűvelly István (szerk.) (2000), *Integráció: változó feltételrendszerek és szereplői magatartások*. Budapest: MTA PTL.
- Imig, Doug–Tarrow, Sidney (eds.) (2001), *Contentious Europeans*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Jeffrey, Charlie (eds.) (1997), *The Regional Dimension of the European Union. Towards a Third level In Europe?* London: Frank Cass.
- Jody Jensen–Miszlivetz Ferenc (szerk.) (2002), *Az új Európára készülve*. Szombathely: Savaria U. P.
- John Stuart Mill (1990), A szabadságról. In: Paczolay Péter–Szabó Máté (szerk.), *Az egyetemes politikai gondolkodás története*. Budapest: Tankönyvkiadó. 327–353. o.
- Jóó Rudolf (1988), *Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában*. Gondolat.
- Jordan, Tim (1999), *Cyberpower. The culture and politics of Cyberspace and the Internet*. London and New York: Routledge. 214–219. o.
- Kaiser Tamás (2001), *Az europeizációs folyamat és a területi közép-szintek*. Veszprém: Egyetemi Kiadó.
- Kaldor, Mary (1998), *Transznacionális civil társadalom*. In: Miszlivetz Ferenc (szerk.), *Közép-európai változások*. Szombathely: Savaria U. P. 115–139. o.
- Kaldor, Mary–Vejvoda, Ivan (1997), *Az EU-hoz csatlakozás feltételei*. In: *Politikatudományi Szemle* Vol. VI. No. 3. 5–31. o.
- Karsai László (1983), *A nemzetiségi kérdés Franciaországban*. Budapest: Kossuth.
- Keating, Michael (1988), *State and Regional Nationalism. Territorial Politics and the European State*. New York: Harvester Wheatsheaf.
- Keating, Michael (1998), *The New Regionalism in Western Europe. Territorial Restructuring and Political Change*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Keating, Michael (2000), *Rethinking the Region. Culture, Institutions and Economic Development in Catalonia and Galicia*. EUI Working papers. RSC No. 43.
- Keating, Michael–Loughlin, John (2002), *Territorial Policy Communities and Devolution in the United Kingdom*. EUI Working Papers SPS No. 1.
- Keck, Margaret–Kathryn Sikkink (2000), *Historical Precursors to Modern Transnational Social Movements and Networks*, In: John A. Guidry–Michael D. Kennedy–Mayer N. Zald (eds.): *Globalizations and Social Movements*. The University of Michigan Press: Ann Arbor. 35–54. o.

- Kiss Balázs–Boda Zsolt (2001), Politikai kommunikáció az interneten, In: Politikatudományi Szemle No. 4.
- Kiss Balázs (2001), Politikai kommunikáció az interneten. In: Kunszt Ágnes–Laczkóné Tuka Ágnes (szerk.), Politikatudományi válaszok a XXI. század kihívásaira. Pécs: Pécsi Tományegyetem.
- Kiss J. László (2003), Globalizálódás és külpolitika. Budapest: TLA.
- Klein András (1996), Baszk nemzeti küzdelem a Franco-korszakban. In: Pro Minoritate 57–64. o.
- Klein, Ansgar (2001), Der Diskurs der Zivilgesellschaft. Opladen: Leske+Budrich.
- Korten, David C. (1996), Tökés társaságok világuralma. Budapest: Kapu.
- Kovács Gábor (1998), Mozaikdemokrácia vagy elituralom? In: Világosság No. 2. 34–49. o.
- Krajcsi Attila (2000), Az internettel kapcsolatos régi problémák. In: Jel-Kép No. 3. 3–11. o.
- Krémer Balázs (1996), Ami az állam és a civil szféra között van. In: Mozgó Világ No. 9. 31–50. o.
- Krémer Balázs(1996/a), Az NGO kultuszáról. In: Esély No. 2. 45–65. o.
- Kriesi, Hanspeter et. al. (1995), New Social Movements in Western Europe. London: UCL Press.
- Kuti Éva (1992), A harmadik szektor helye és szerepe a magyar társadalom és gazdaság szerkezetének átalakulásában. In: Kuti Éva (szerk.), A nonprofit szektor Magyarországon. Budapest: Nonprofit Kutatócsoport.
- Kuti Éva (1996), A nonprofit szervezetek szerepe a kilencvenes évek magyar társadalmában és gazdaságában. In: Közgazdasági Szemle, Vol. XLIII, No. 10. 905–919. o.
- Laffan, Brigid (2001), Nemzetek és régiók Nyugat-Európában, In: Pro Minoritate 6–25. o.
- Laffan, Brigid (1997), The European Union: A Distinctive Model of Internationalisation? European Integration online Papers (EioP) Vol. 1. No. 18.
- Laffan, Brigid (é. n.), Nations and Regions in Western Europe, <http://www.ecsanet.org/conferences/2blaffan.htm>.
- Leggewie, Claus–Münch, Richard (Hrsg.) (2001), Politik im 21. Jahrhundert. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Lengyel László (1997), Mozgástér és kényszerpálya. Budapest: Helikon.
- Masuda, Yoneji (1988), Az információs társadalom. Budapest: OMIK.
- Melucci, Alberto (1996), Challenging codes. Collective action in the information Age. Cambridge–New York: Cambridge U. P.
- Mény, Yves (2001), Regionalizmus. In: Bogdanor, Vernon (szerk.), Politikatudományi Enciklopédia. Budapest: Osiris. 577–578. o.
- Mező Ferenc (2000), Politikai regionalizmus Spanyolországban. In: Pro Minoritate, 83–99. o.
- Michalski, Krzysztof (1991), Europa und die Civil Society. Stuttgart: Klett-Cota.
- Miszlivetz Ferenc (2001), Közép-Európa a kapuk előtt. Szombathely: Savaria U. P.
- Miszlivetz Ferenc (2002), Az európai konstrukció. Habil. Irat. BKÁE.
- Miszlivetz Ferenc (szerk.) (1998), Közép-európai változások. Szombathely: Savaria University Press.
- Miszlivetz Ferenc (szerk.) (2002), Az új Európa a széleken találja ki önmagát? Szombathely: Savaria U. P.–ISES.
- Miszlivetz, Ferenc (1999), Illusions and Realities. The Methamorphosis of Civil Society in a New European Space. Szombathely: Savaria U. P.
- Molnár Anna (2002), A nyugat-európai mikronacionalizmus és az Északi Liga kapcsolata. In: Pro Minoritate 97–16. o.
- Molnár Anna (2002), Az Északi Liga. In: Pro Minoritate 137–155. o.
- Molnár János–Kiss Endre (szerk.) (1999), Megérteni a globalizációt. Budapest: FES. 27–11. o.

- Möser, Justus (1990), *Patrióta fantáziák*, In: Paczolay Péter–Szabó Máté (szerk.), *Az egyetemes politikai gondolkodás története*. Budapest: Tankönyvkiadó. 257–263. o.
- Mumford, Lewis (1986), *A gép mítosza*. Budapest: Európa.
- Naisbitt, John (é. n.), *Megatrendek*. Budapest: OMIK.
- Navracsics Tibor (1997), *Integráció és kohézió: az EU regionális politikája*. Comitatus No. 7–8. 126–146. o.
- Navracsics Tibor (1998), *Európai belpolitika*. Budapest: Korona.
- Navracsics Tibor (1998/a.), *A demokrácia problémája az EU-ban*. In: *Politikatudományi Szemle Vol. VII. No. 1.*
- Nohlen, Dieter (2001), *Regionalismus*. In: Nohlen, Dieter (Hrsg.), *Kleines Lexikon der Politik*. München: C. H. Beck.
- Nyíri János Kristóf (1998), *Globális társadalom és lokális kultúra a hálózottság korában*. In: *Magyar Tudomány No. 11.* 1286–1297.
- Nyíri Kristóf (szerk.) (2001), *Mobil információs társadalom*. Budapest: MTA.
- Nyíri Kristóf, Castells *The Information Age*. In: *Replika 36*, 157–181. o.
- O'Brien, Robert et. al. (eds.) (2000), *Contesting Global Governance*. Cambridge: Cambridge U. P.
- Opp, Karl-Dieter (1994), *The Role of Voice in a Future Europe*. In: *Kyklos Vol. 47. No. 3.* 385–402. o.
- Pálné Kovács Ilona (1999), *Regionális politika és közigazgatás*. Budapest–Pécs: Dialóg–Campus.
- Pataki Gábor Zsolt–Arday Lajos (2001), *A brit hatalomlebontás (devolúció) sikerei*. In: *Pro Minoritate* 25–37. o.
- Perri 6 (1992/a), *Útban az Európai Közösség felé*. In: Kuti Éva (szerk.), *A nonprofit szektor Magyarországon*. Budapest: Nonprofit Kutatócsoport. 46–68. o.
- Perri 6–Kuti Éva (1993.), *A közös piac veszélyei és kihívásai*. In: *Közgazdasági Szemle No. 2.* 110–125. o.
- Pintér Róbert (2000), *A globális információs társadalom*. In: *Jel-Kép No. 3.* 11–27. o.
- Pócsa Kálmán (szerk.) (2002), *Álmaink állama*. Budapest: Századvég.
- Putnam, Robert D. (1993), *Making Democracy Work*. Princeton N. J.: Princeton U. P.
- Putnam, Robert D. (Hrsg.) (2001), *Gesellschaft und Gemeinsinn*. Gütersloh: Bertelsmann.
- Régiók Európája, (2001). In: *Pro Minoritate* 85–131. o. Tematikus összeállítás.
- Regionális identitások Európában, (2002). In: *Pro Minoritate* 72–155. o. Tematikus összeállítás.
- Regionalizmus Nyugat-Európában (2000). In: *Pro Minoritate* 73–110. o. Tematikus összeállítás.
- Rokkan, Stein (2000), *Staat, Nation und Demokratie in Europa*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Rucht, Dieter (1999), *The Transnationalization of Social Movements: Trends, Causes, Problems*. In: Donatella della Porta–Hanspeter Kriesi–Dieter Rucht (eds.), *Social Movements in a Globalizing World*. London: MacMillan Press. 206–223. o.
- Salamon, Lester M.–Anheier, Helmut K. (1995), *Szektor születik. A nonprofit szektor nemzetközi összehasonlításban*. Budapest: Nonprofit Kutatócsoport.
- Sassen, Saskia (1991), *The Global City*. Princeton N. J.: Princeton U. P.
- Sassen, Saskia (1998), *Globalization and its Discontent*. New York: The New Press.
- Sassen, Saskia (2000), *Elveszett kontroll? Budapest: Helikon.*
- Schmals, Klaus M.–Heinelt, Hubert (Hrsg.) (1997), *Zivile Gesellschaft*. Opladen: Leske+Budrich.
- Schmidt, Hilmar–Take, Ingo (1997): *Die Beitrag von Nichtregierungs-*

- organisationen zur Demokratisierung. In: Beilage zur Parlament, Aus Politik und Zeitgeschichte, B 43. 17. okt. 12–20. o.
- Schmitter, Philippe C. (1998), Politikai Európa és szociális Európa. In: Miszlivetz Ferenc (szerk.), Közép-európai változások. Szombathely: MTA-SUP. 89–115.
- Shaw, Martin (1998), Die Representation ferner Konflikte und die globale Zivilgesellschaft. In: Beck(Hrsg.) (1998) i. m. 221–256. o.
- Simai Mihály–Gál Péter (2000), Új trendek és stratégiák a világgazdaságban. Budapest: Akadémiai.
- Sipos Katalin (1993), A regionalizmus történeti és jogi aspektusai. Budapest: MTA Jogtud. Int. Working Paper No. 6.
- Smelser, Neil J.–Baltes, Paul B. (2001), International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. Amsterdam: Elsevier. Vol. 19.
- Smith, Jackie–Johnston, Hank (eds.) (2002), Globalization and Resistance. Lanham: Rowman & Littlefield Publ.
- Soós Edit (1999), Integráció és regionalizmus. Szeged.
- Stern, Geoffrey (2000), The Structure of International Society. London–New York: Pinter.
- Stern, Geoffrey (2000), The Structure of International Society. London: Pinter.
- Sturm, Roland (1991), Regionen. In: Nohlen, Dieter (Hrsg.), Wörterbuch: Staat und Politik. Bonn: Bundeszentrale für PB. 584–585. o.
- Szabó Máté (1992), Társadalmi mozgalom és politikai változás: a zöldek. Budapest: Politikai Kultúráért Alapítvány.
- Szabó Máté (1998), Az EU és a civil szervezetek. In: Politikatudományi Szemle No. 3. 93–111. o.
- Szabó Máté (szerk.) (2002), Demokrácia és politikatudomány a 21. században. Budapest: Rejtjel.
- Szabó Máté (szerk.), (1989), Politikai ökológia. Budapest: ELTE, Bölcsész index.
- Szentes Tamás (2002), Globalizáció, regionális integrációk és nemzeti fejlődés korunk világgazdaságában. Szombathely: Savaria U. P.
- Szilágyi István (1996), Demokratikus átmenet és konszolidáció Spanyolországban. Budapest: Napvilág.
- Szilágyi István (1996/a), EU: alkotmányfejlődés és regionalizmus. In: Tér és Társadalom No. 1. 95–110. o.
- Szilágyi István (2000), Európaiság és modernitás. Veszprém: VHTA.
- Tarrow, Sidney (1994), Power in Movement. Cambridge (Mass.): Cambridge U. P.
- Tarrow, Sidney (1995), The Europeanisation of Conflict. In: West European Politics Vol. 18. No. 2. 223–251. o.
- Tocqueville, Alexis de (1990), A demokrácia Amerikában. In: Paczolay Péter–Szabó Máté (szerk.), Az egyetemes politikai gondolkodás története. Budapest: Tankönyvkiadó. 353–377. o.
- Touraine, Alain (1988.), Return of the Actor. Social Theory in Postindustrial Society. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Transnationale Aktionsnetzwerke-Chancen für eine neue Protestkultur? (2002), Themenheft, Forschungsjournal neue Soziale Bewegungen No. 1. Tematikus szám.
- Urwin, Derek W. (é. n.), A közös Európa. Budapest: Corvina.
- Walk, Heike–Boehme, Nele (Hrsg.) (2002), Globaler Widerstand. Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Waschkuhn, Arno (1995), Was ist Subsidiarität? Opladen: Westdeutscher.
- Weller Mónika (1995), A nem kormányzati szervezetek szerepe az emberi jogok védelmében nemzeti és nemzetközi szinten. In: Acta Humana No. 21. 45–61. o.
- Zöldek. Szövetségi program (1989). In: Szabó Máté (szerk.), Politikai ökológia. Budapest. 249–255. o.
- Zürn, Michael (1998), Regieren jenseits des Nationalstaates. Frankfurt am Main: Suhrkamp.